

УДК 343.988:343.77(477)

Джу́жа А. О. – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-
виконавчого права Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ

Проаналізовано сутність віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища в Україні. Визначено специфічні ознаки та запропоновано заходи віктимологічного запобігання на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях. Залежно від характеру та спрямованості віктимологічних заходів виокремлено головні блоки запобіжної діяльності. Розглянуто можливість створення спеціального державного органу із запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища.

Ключові слова: жертва, злочин, віктимологічне запобігання, навколишнє природне середовище, екологія.

Відповідно до вимог ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII навколишнє природне середовище – це комплекс природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в економіці в конкретний період (земля, надра, вода, атмосферне повітря, ліс, інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [1].

Охорона навколишнього природного середовища, зокрема засоби віктимологічного запобігання злочинам, передбачає здійснення державою політики, спрямованої на збереження безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, спричиненого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної

взаємодії суспільства та природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [2, с. 530].

Запобіжна діяльність у сфері навколишнього природного середовища, зокрема віктимологічне запобігання, є складовою екологічної політики України. Концепція національної екологічної політики України охоплює комплекс заходів, спрямованих на: стабілізацію та поліпшення стану навколишнього природного середовища до безпечного для життєдіяльності населення рівня; усунення безпосереднього зв'язку між економічним зростанням і станом навколишнього природного середовища; упровадження системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів; створення розгалуженої екомережі та припинення втрати біорізноманіття; розроблення дієвої системи інформування населення щодо питань охорони і збереження навколишнього природного середовища, екологічної політики та сталого розвитку [3]. Водночас соціальне значення запобігання цьому виду злочинності, зокрема на віктимологічному рівні, полягає не лише в обмеженні сфери застосування кримінально-правових норм, а й у зменшенні її шкідливих наслідків [3, с. 496].

Окреслений підхід передбачає застосування заходів віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища на всіх рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному) [4, с. 316–318].

Якщо узагальнити запропоновані в науці підходи до розв'язання означеної проблематики, то можна констатувати, що віктимологічному запобіганню злочинам проти навколишнього природного середовища притаманні специфічні ознаки.

1. Комплексність цієї діяльності передбачає наявність двох форм:

можливість функціонування в цій сфері суб'єктів запобігання злочинам, тобто природоохоронних, контролюючих, судових і правоохоронних органів, скоординована діяльність яких має забезпечувати охорону правопорядку в зазначеній сфері суспільних відносин;

різноманітність заходів, спрямованих на досягнення цілей запобіжної діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища.

2. Тісний і безперервний взаємозв'язок загальнодержавної та регіональної (у межах областей, районів і населених пунктів)

діяльності щодо запобігання злочинам проти навколишнього середовища.

3. Значні і, водночас, пріоритетні можливості успішного застосування заходів загальносоціального запобігання цьому виду злочинів [5, с. 496].

Загальносоціальне віктимологічне запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища передбачає:

удосконалення технологій промислового виробництва, насамперед металургійного, гірничовидобувного, хімічного, які шкідливо впливають на об'єкти віктимологічного захисту (життя і здоров'я людини, довкілля, атмосферне повітря тощо);

підвищення рівня культури землеробства (заборона безконтрольного та неліцензованого вирощення на полях рапсу, що виснажує ґрунт і може призвести до повного його знищення; дозоване й екологічно безпечне використання на полях агрохімікатів; своєчасне проведення культивуаційних і рекультиваційних робіт тощо);

модернізацію всіх видів транспортних засобів і систем викидів ними газів (застосування електротранспорту, транспортних засобів із потужними захисними фільтрами повітря тощо);

упровадження екологічно нешкідливих технологій (сонячних батарей, електромолнів тощо);

підвищення рівня загальної та, зокрема, екологічної й правової культури громадян (упровадження відповідно до міжнародних вимог навчальних програм для населення на всіх підприємствах, в організаціях й установах незалежно від форм власності, залучення до цієї діяльності усіх громадських формувань (від «зелених» партій до будинкових, вуличних або кооперативних об'єднань громадян);

науково обґрунтоване використання земельних і водних ресурсів, тваринного й рослинного світу (проведення громадських слухань і місцевих референдумів; призначення кримінальних експертиз проєктів нормативно-правових актів стосовно вказаних питань; погодження дій у цьому напрямі з відповідними міжнародними структурами; тощо) [4, с. 316–317]. Водночас загально соціальні віктимологічні заходи щодо запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища хоча й не спрямовані на викорінення причин та умов цього виду протиправних дій, однак сприяють виконанню цього завдання шляхом утворення умов, які послаблюють або нейтралізують вплив

криміногенних факторів, що забезпечує формування можливості для реалізації спеціально-кримінологічних заходів, запобігання злочинам у зазначеній суспільній сфері, визначаючи його зміст і темпи зменшення кількості вчинених злочинів проти навколишнього природного середовища [5, с. 497].

Віктимологічне запобігання вказаним злочинам становить складну систему, сукупність різних елементів, що об'єднані в блоки, які характеризують відповідні напрями запобігання. Зокрема, залежно від характеру та спрямованості віктимологічних заходів науковці виокремлюють такі види запобіжної діяльності:

1) морально-виховні заходи, що спрямовані на підвищення рівня екологічної свідомості суспільства загалом та окремих громадян за допомогою екологічної освіти, еколого-правової пропаганди й виховання, підвищення морально-культурного рівня, оскільки ці фактори зумовлюють правомірну поведінку людей у різних сферах суспільства та природи;

2) інформаційні заходи, які сприяють формуванню уявлення населення про: характер, інтенсивність, поширеність і розвиток детермінант злочинів у сфері навколишнього природного середовища; динаміку й тенденції вчинення таких злочинів; поширеність їх у регіоні, на підприємствах, в організаціях і установах та засоби впливу на них; правозастосовну практику в зазначеній сфері життєдіяльності (чого не було здійснено під час і після аварії на Чорнобильській АЕС);

3) економічні заходи, що передбачають взаємозв'язок господарської діяльності з раціональним використанням природних ресурсів на підставі економічних важелів;

4) технічні заходи, які використовують з метою переходу на сучасніші технологічні процеси, що забезпечують зменшення об'єму відходів та їх максимальну утилізацію, створення й експлуатацію високоефективних очисних споруд;

5) соціальні заходи, що полягають у розробленні та реалізації регіональних соціальних програм, спрямованих на розв'язання найгостріших проблем депресивних територій, насамперед з питань забезпечення зайнятості населення, створення нових робочих місць, підвищення ефективності роботи служб зайнятості; організації належного контролю за виконанням таких програм;

6) правові заходи, які є регулятором екологічних відносин у суспільстві та забезпечують інтереси особистості й соціальної

справедливості у сфері навколишнього природного середовища. Розроблення нормативного акта, зокрема кримінально-правової норми, здатне регулювати поведінку людей, виконувати запобіжну й стримувальну від протиправних дій чи бездіяльності певних осіб або їх груп функцію [5, с. 497–502].

До заходів спеціального віктимологічного запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища належать такі:

удосконалення контролю за поведінкою окремих громадян і посадових осіб у зазначеному напрямі запобіжної діяльності, зокрема щодо дотримання ними кримінально-правових норм; своєчасне інформування природоохоронних органів про виявлені факти таких правопорушень й обставин, що їм сприяють;

установлення спеціальних режимів природокористування щодо об'єктів, які мають виняткову цінність (нафта, газ, цінні метали тощо) [4, с. 317].

Індивідуальний рівень віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища охоплює запобіжні заходи щодо юридичних і фізичних осіб, які, з огляду на їхню поведінку або комплекс видових чи індивідуальних характеристик, можуть стати жертвами злочинів [6, с. 111]. Зокрема, посиленої уваги, охорони та захищеності потребують такі об'єкти:

1) гідро- й атомні електростанції, а також їхні співробітники, які працюють в умовах підвищеної небезпеки;

2) автозаправки, а передусім ті, що розміщені в населених пунктах, та їх персонал;

3) водонасосні станції та їхні працівники;

4) об'єкти, де зберігають, виготовляють і використовують вибухонебезпечні, радіоактивні й інші речовини та предмети, що можуть завдавати шкоду життю і здоров'ю особи, навколишньому середовищу, та працівники цих підприємств, організацій, установ;

5) інші об'єкти, що формують зміст поняття «навколишнє природне середовище» (екологічна безпека, атмосферне повітря, водні та земельні ресурси тощо), а також населення територій, на яких вони розміщені або функціонують.

Серед пріоритетних заходів індивідуального віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища науковці визначають заходи еколого-правового виховання та пропаганди, а саме:

ознайомлення з нормами, що встановлюють відповідальність за вчинення правопорушень у цьому напрямі, а стосовно

відповідальних посадових осіб у зазначеній сфері діяльності – закріплення в посадових інструкціях правового обов'язку щодо охорони навколишнього природного середовища;

роз'яснення порядку і наслідків юридичної відповідальності;
забезпечення внутрішньої та зовнішньої згоди людей із правовими засобами примусу;
переконання в необхідності запобігання зазначеним злочинам;

посилення нетерпимості громадян до цих правопорушень [4].

Індивідуальні віктимологічні заходи екологічної пропаганди передбачають видання науково-популярних журналів, плакатів, проведення виставок, фестивалів і конкурсів, екскурсійну діяльність у межах музеїв й об'єктів природно-заповідного фонду, а також наслідків природних і технічних катастроф (наприклад, аварії на Чорнобильській АЕС) [4].

Важливе місце в системі заходів віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища посідає екологічна освіта, яка сприяє підвищенню рівня загальної освіти й культури, формуванню необхідного екологічного соціального підґрунтя для забезпечення екологічного розвитку, а також стійкого розвитку захисних можливостей потенційних жертв цих злочинів (фізичних і юридичних осіб, суспільства та держави загалом). Її необхідно розглядати як один із пріоритетних напрямів державної політики як у галузі охорони навколишнього природного середовища та освіти, так і у сфері протидії злочинності. Так, у комплексних цільових програмах профілактики злочинів, що затверджують на певний період в Україні [7], має бути окремий розділ із цих питань.

Фахівці слушно зауважують, що еколого-правова освіта є складовою загальної освіти та є самостійним елементом у вдосконаленні знань потенційних жертв злочинів щодо законодавства у сфері навколишнього природного середовища. Вона передбачає наявність таких ознак: спеціальної освітньої програми (як у межах загальноосвітніх (I–IV рівнів), так і вищих навчальних закладів; постійного складу слухачів; комплексу педагогічних засобів контролю за рівнем знань слухачів [4]. До того ж, процес формування екологічної правосвідомості в потенційних жертв цих злочинів як фактора, що стимулює активність громадян у запобіганні злочинам проти навколишнього природного середовища, слід здійснювати за

умов тісної взаємодії його трьох елементів: екологічно-правової освіти; виховання; пропаганди. Унаслідок цих впливів на потенційних жертв злочинів структура їх екологічної правосвідомості має передбачати три рівні, що виокремлюють за характером і глибиною відображення дійсності та змісту навколишнього природного середовища: буденний (реальний); професійний (систематизований); теоретичний (науковий) [4].

Практика засвідчує, що вагомими чинниками формування екологічної правосвідомості жертв злочинів у сфері навколишнього природного середовища (людини, об'єднань громадян, юридичних осіб, суспільства й держави загалом) є релігійні погляди та переконання, відповідно до яких володіння природою людині надано не безумовно, а саме благодаттю, з благословення Божого. Саме тому спосіб життя особи, найвищий ідеал якої – це аскетизм, не може не ґрунтуватися на усвідомленні необхідності розумного самообмеження людських потреб [6].

Ефективність і результативність індивідуального віктимологічного запобігання безпосередньо залежить від змісту й оптимальності реалізації інших напрямів віктимологічного запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища. Це аксіома кримінологічної віктимології [8, с. 111]. Так, у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року № 17, зазначено, що для з'ясування обставин учиненого протиправного діяння необхідно ретельно перевірити, чи є причиновий зв'язок між ним і фактом завдання шкоди навколишньому природному середовищу, чи не спричинені шкідливі наслідки факторами, які не залежали від волі підсудного (стихійне лихо, пожежа тощо) [9, с. 301].

Узагальнивши наявні в науці та наведені положення, можна визначити поняття «віктимологічне запобігання злочинам проти навколишнього природного середовища» як систему взаємопов'язаних заходів, забезпечених на правовому, організаційному, фінансовому, науковому та інших рівнях, які здійснюють спеціально вповноважені державою суб'єкти запобігання діяльності, а також на добровільних засадах інші суб'єкти, спрямованих на усунення й нейтралізацію факторів, що спричиняють віктимізацію відповідних об'єктів у зазначеній сфері життєдіяльності.

З огляду на отримані внаслідок цього дослідження результати та з метою вдосконалення правового механізму запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища, потрібно здійснити конкретні заходи.

1. Застосувавши принцип системності під час розроблення нормативно-правових актів й ураховувавши системні властивості законодавства [8, с. 214], назву розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України необхідно змінити та викласти в новій редакції «Злочини проти навколишнього природного середовища», що логічно впливає зі змісту ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та зі структури тих складів злочинів, які закріплені в зазначеному розділі Кодексу.

Аналогічно слід змінити й назву Концепції національної екологічної політики на період до 2020 року [3].

2. Створити спеціальний державний орган (за зразком Національного антикорупційного бюро України) для запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища, що зумовлено надзвичайно високою суспільною небезпекою як діянь, так і наслідків учинення злочинів проти його об'єктів, а також неможливістю відтворення природних ресурсів, довкілля, атмосферного повітря тощо в їх первісному вигляді.

Цей орган не повинен залежати від жодної з гілок влади. Він має бути сформований на виборчих засадах населенням України.

3. Ужити інших заходів, що запропоновані та науково обґрунтовані в цій роботі.

Ураховуючи тяжкість суспільно небезпечних наслідків від учинених у цій сфері життєдіяльності злочинів (як-от наслідки Чорнобильської катастрофи), варто видозмінити санкції всіх без винятку складів злочинів, закріплених у розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу України (ст. 236–254), а саме подовжити максимальний термін позбавлення волі до п'ятнадцяти років.

4. У чинному Цивільному кодексі України необхідно закріпити спеціальну книгу «Відповідальність за вчинення злочинів та інших правопорушень проти навколишнього природного середовища», у якій визнати положення про те, що потерпілі від цих злочинів (правопорушень) після відшкодування державою завданої їм шкоди та усунення її мають право в

регресному порядку звернутися до суду з позовом до винних у вчиненні злочинів і правопорушень осіб.

Правові підстави для цього визначено в чинному Кримінальному кодексі України (ст. 18 «Суб'єкт злочину»), а також у міжнародно-правових актах, ратифікованих в Україні [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1265-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

3. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.

4. Проблеми протидії злочинності : підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. В. Куц та ін. ; за ред. проф. О. Г. Кальмана. – Харків : Новасофт, 2010. – 352 с.

5. Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гада та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2011. – 720 с.

6. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2006. – 352 с.

7. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

8. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2014. – 368 с.

9. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довікля : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 груд. 2004 р. № 17 // Постанови Пленуму Веховного Суду України в кримінальних справах /

упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – Київ : Паливода А. В., 2011. – 453 с.

10. Меры по борьбе с транснациональной и организованной преступностью и роль уголовного права в охране окружающей среды: национальный опыт и международное сотрудничество : Резолюция 9-го Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Каир, 29 апр. – 8 мая 1952 г.) // Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : [сб. материалов] : в 3 кн. Кн. 2. / под общ. ред. В. В. Голины. – Харьков : Право, 2013. – 522 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2016
